

Ahlak ve Milli İktisat Bağlamında Ziya Gökalp^{1*}

Ziya Gökalp in the Context of Morality and National Economy

Prof. Dr. Zafer Durdu ²

Öz

Ziya Gökalp, konumu, kişiliği, çalışmaları ile Türkiye’de pek çok bakımdan öncüdür. Yaşadığı dönemde ülkenin siyasal, toplumsal ve ekonomik sorunlarını görebilmiş, ayrıca bu sorunlara sosyoloji bilimi aracılığıyla çözüm üretebileceğine inanmış, bu amaçla eserler kaleme almıştır. Gökalp, bu amaçlar doğrultusunda Fransız sosyolog Emile Durkheim’in sosyolojisini kendisine model almış, ancak sadece Durkheim ile sınırlı olmayan analizler geliştirmiştir. Gökalp, sosyolojisinde öncelikle sorunları tespit eder ve çağdaş Batı uygarlığı gibi bizim de milletleşmemiz gerektiğini düşünür. Türk kimliği etrafında yenilenmiş bir toplumsal yapı kurma düşüncesi onun sosyolojisinde baskındır. Gökalp yalnızca siyaset üzerine yazmamış, iktisadi alan ile ilgili de fikirler geliştirmiştir. Batı uygarlığının gücünün burjuvazi olduğunu ve sanayileşmenin önemini gören Gökalp, milli bir burjuvazi arayışındadır. Gökalp için Batı’daki gibi devrimci, sınıfsal çıkarlarının peşinden giden bir burjuvazi bize uygun değildir. O halde milli bir kimlik etrafında birleşmiş, milli ahlakla donanmış bir burjuvazi ihtiyaç vardır. Gökalp milli burjuvaziyi inşa ettikten sonra solidarizm temelli korporatist, devlete bağlı ancak kapitalist bir milli iktisadın bize uygun olacağını düşünür. Gökalp’in ahlak ve dayanışma merkezli sosyolojisi ve iktisadi inkılap yolundaki görüşleri de göstermektedir ki Türkiye’de de milli bir sanayiye ihtiyaç vardır. Bu amaçla 1908 sonrasında itibaren hem İttihat Terakki’ciler hem de Cumhuriyet’in kurucu kadrosu Türk ve Müslüman bir milli burjuva inşa etmeyi hedeflemiş, ancak bu burjuvanın devletle çatışmayan bir konumda olmasını hedeflemiştir.

Anahtar Kelimeler: Ziya Gökalp, Milli İktisat, Solidarizm, Korporatizm

Makale Türü: Araştırma

Abstract

Ziya Gökalp is a leading figure in Turkey in many respects with his position, personality and works. He was able to recognize the political, social and economic problems of the country at the time he lived, and believed that he could find solutions to these problems through the science of sociology, and wrote works for this purpose. For these purposes, Gökalp followed French sociologist Emile Durkheim's sociology as a model, but developed analyses that were not limited to Durkheim. In his sociology, Gökalp first identifies the problems and thinks that we should become a nation like the contemporary Western civilization. The idea of establishing a reformed social structure around the Turkish identity is dominant in his sociology. Gökalp did not only write on politics, but also developed ideas on economics. Seeing that the power of Western civilization was the bourgeoisie and the importance of industrialization, Gökalp was in search of a national bourgeoisie. According to Gökalp, a bourgeoisie that is revolutionary and follows its class interests as in the West is not suitable for us. Therefore, we need a bourgeoisie united around a national identity and equipped with national morality. After establishing the national bourgeoisie, Gökalp thinks that a corporatist, state-dependent but capitalist national economy based on solidarism would suit us. Gökalp's sociology centered on morality and solidarity and his views on the path of economic revolution also demonstrate the need for a national industry in Turkey. For this purpose, from 1908 onwards, both the

* Bu çalışmanın ilk hali 04.10.2024 tarihinde Afyonkarahisar’da düzenlenen "Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu"nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

² Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, zafurdurdu@mu.edu.tr.

Atf için (to cite): Durdu, Z. (2024). Ahlak ve Milli İktisat Bağlamında Ziya Gökalp. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı), 41-50.

İttihat Terakki and the founding fathers of the Republic have aimed to establish a Turkish and Muslim national bourgeoisie, but this bourgeoisie should not be in conflict with the state.

Keywords: Ziya Gökalp, National Economy, Solidarism, Corporatism

Paper Type: Research

Giriş

Ziya Gökalp, Türkiye’de sosyolojinin öncülerinden olduğu gibi, çağının aydınlarının da önemli bir figürü idi. Osmanlı son döneminin siyasi, askeri ve ekonomik sorunlarının aydınların zihnini meşgul etmiştir. Devletin üst tabakası bürokratlarından başlayarak devlet ve toplum yapısının krizine bir çare aradığı bilinen bir gerçektir. Gökalp de bu anlamda tüm bu olumsuzluklar içinde mücadele eden bir imparatorluğun yaşadıklarına tanık olmuş, çöküş deneyimini yaşamış ve sonuçta yeniden kuruluşa da katkı sağlamıştır. Gökalp’in görüşleri üzerine pek çok tez, makale ve deneme bulmak mümkündür. Onun görüşleri ve sosyolojisi özellikle Batı Avrupa’da ortaya çıkan ve etkileri itibarıyla büyük değişim ve dönüşümlere yol açan yenilikleri anlama ve Türkiye’ye adapte etme arayışıdır. Batı uygarlığının baş döndürücü bir hızla teknolojisi, bilimi, felsefesi, devlet ve toplum yapıları ile değişmesi karşısında kendi yapımızın da taklide düşmeden nasıl yenilenebileceği ile ilgilenen Gökalp 19. Yüzyılda Osmanlı içerisinde ortaya çıkan farklı yaklaşımlardan devletçi, milli kimliğe dayalı ve milli iktisat temelli yaklaşımın tarafında olmuştur.

Bu çalışma, Ziya Gökalp’in E. Durkheim’den ve sosyolojisinden hareketle imparatorluğun yaşamakta olduğu çöküşü durdurabilmek ve çağın sanayileşmiş, modern büyük devletlerine yetişebilmek için önerdiği milli iktisat yaklaşımına odaklanmaktadır. Çalışmanın iddiasına göre Gökalp’in milli iktisat yaklaşımı sadece Osmanlı son dönem politikalarına etki etmemiş, aynı zamanda yeni kurulan Cumhuriyet’in ekonomi politikalarına yön vermiştir.

1. Osmanlı Toplumsal ve İktisadi Yapısı

Temel özellikleri ile Osmanlı devlet ve toplum yapısı ve iktisadi sistemi kendisinden önceki Ortadoğu devlet yapılarından (Selçuklu, İran, Bizans/Roma) etkilenmiştir. Söz konusu yapının mirası ise hakim devlet anlayışına dayalı, ülkenin zenginliklerinin hükümdarda toplandığı, halkın yani tüm tebaanın da kendi sınıfı içerisinde kalmasını sağlamayı hedefleyen, değişmezlik üzerine kurulu bir karakter gösterir. (İnalçık, 2009) Osmanlı toplumsal yapısında, Osmanlı öncesine dek götürülebilecek temel öğeler vardır: bu öğelerin birisi Türk kültürü, diğeri de İslamiyet’tir (Durdu, 2018). Bu iki öğe yüzlerce yıl bir arada yaşayarak güçlü bir zihniyet ve istikrarlı, değişmeye karşı kendisini korumaya çalışan güçlü bir yapı inşa etmiştir. Yapının güçlü ve istikrarlı işleyişi özellikle uzun Osmanlı deneyimi boyunca katılmış, Osmanlı güçlü iken pek de sorgulanmamıştır. Osmanlı’da devlet, Türk kültüründen hakim kod olan Hakan ya da Kağan’ın mutlak gücüne dayanan, kut inancını arkasına alan ve askeri kökenli meşruluğu ile de desteklenen arka plan ile İslam hukukunun tüm mülkün Allah’ın olduğu anlayışını birleştirmiştir. Böylece devlet, sermaye birikimi ile ilgili alternatif hanedanların önünü almış, bunun için de müsadere yöntemini kullanmıştır. Vakıf sistemi dışında sermaye birikiminin devletsiz işlemesi ve birikmesi de böylece mümkün olmamıştır (Kılınçoğlu, 2023). Ayrıca devletin ekonomik faaliyetlerin tümünü kontrol eden ya da sınırlayan politikaları da devlet dışı bir özgür ya da özerk alan oluşmasını engellemiştir. Tımar sistemi olarak bilinen toprak sistemi; temelde büyük bir imparatorluk ordusunu modern sanayi toplumu öncesi çağların toprağa dayalı sisteminde ayakta tutabilmek için dizayn edilmiştir. Mülkiyetin devlette olduğu sistemde özel mülk son derece sınırlıdır. İnalçık’ın (2010, s. 114) 1528 yılı örneğinde verdiği bilgiye göre imparatorluk topraklarının %87’si devlete aitti. Söz konusu yapının işleyişinin bozulması oldukça uzun ve ayrıntılı bir sürece dayanır. Ancak öz itibarıyla Batı Avrupa’da başlayan feodalizmin çöküşü ve kapitalizmin ortaya çıkışı ile doğrudan bağlantılıdır. Dünya ekonomisindeki üretim tarzı ve sistem değişimi, verimlilikteki hızlı artış, Avrupa’ya akan büyük sermaye ve ulus-devletlerin ortaya çıkışı ve yayılma politikaları Osmanlı açısından uzun vadede önce rekabet sora da beka sorunu

haline gelmiştir. Etrafında ortaya çıkan yepyeni durumun arka planını ve mantığını anlamakta ve analiz etmekte zorlanan imparatorluk yönetimi çözüm arayışları geliştirme refleksi vererek adına modernleşme dediğimiz adımları atma yoluna gitmiştir.

Osmanlı imparatorluğunun modernleşme hareketlerinin ilk tonu askeri idi, zamanla eğitim, hukuk, ekonomi gibi tüm yaşam alanlarına doğru bir genişleme oldu. Özellikle 19. yüzyıl bu anlamda kritik bir dönemeç olup, imparatorluğun Batı ile olan ilişkileri açısından da içerideki toplumsal düzen açısından da sıkıntılarının arttığı net bir gerçekliktir. Bu çalışmanın merkezi teması olan ekonomi bağlamından bakıldığında 19. yüzyılda imparatorlukta iktisada olan ilginin de filizlendiğini görmek mümkündür. Tanzimat öncesi modern iktisada dair ilginin neredeyse hiç olmadığını, iktisadi alana ‘ilm-i tedbir-i menzil’ kavramı ile karşılık bulunduğunu söyleyebiliriz. Tanzimat ile birlikte Osmanlı ekonomisinin işleyişinin hangi yolu takip etmesi gerektiğine dair aydın çevrelerde liberalizm eğilimli bir perspektif ortaya çıkmış, ancak zamanla liberal uygulamalara dair tepkiler de gelmiştir. İngilizlerle yapılan Balta Limanı Antlaşması (1838) geleneksel iktisadi faaliyet kesimini tasfiye ettiği gibi, iktisadi özgürlüğü beslemiş, özel mülkiyetin de önünü açmıştır. Bu gelişmeler imparatorluk içinde ciddi tartışmalara yol açmış, ilk kez ekonomik sorunlar üzerine düşünme gereği de ortaya çıkmıştır (Sayar, 2009). Osmanlı eğitim modernleşmesinin toplum içindeki ilk meyveleri de denebilecek ve zamanla da bürokrasi tarafında etkinliği artacak olan aydın/münevver tabakanın da 1840’lı yıllar sonrası devletin durumuna dair tüm alanlarla ilgili fikir üretme, çözüm arama yolunu aradığı bir ortamda iktisadi alana dair iki kanat biçimlenmiştir: liberalleşme ve parlamenterleşme taraftarı olanlar ile korumacılar. Her iki kanat da temelde modernleşme hedefinde birleşmekle birlikte farklı çözümler de üretmeye çalışıyorlardı (Kılınçoğlu, 2023, s. 189). Çözümlerin bir tarafında liberal Jön Türk hareketi vardı ve önerileri devlet müdahalesi, narh, tarife, imtiyaz, berat, ticari ve iktisadi faaliyetleri kısıtlama, rüşvet, iltimas gibi Osmanlı devlet işleyişinde yaygın davranışları ortadan kaldırmak, devlet karşısında bireye özerk bir alan açmaktı. Artık devlet bireye girişim ortamı sağlamalı, teşebbüs-i şahsi yaşam felsefesi olmalı idi. 1908 sonrası dönemde Meclis’in açılması, saltanatın gücünün sınırlanması, halk egemenliği söyleminin gündeme gelişi, yeni bir ulusal kimlik inşası gibi adımlar ve gelişmeler imparatorlukta liberalizmin ayak sesleri olarak okunabilir. 1912’ye kadar süren liberal ortam Yunan ve Bulgar bağımsızlıkları, Trablusgarp ve Balkan savaşlarının etkisiyle sona ermiş, İttihatçıların kontrolünde olan bir süreç yaşanmıştır. Bu süre zarfında İttihatçılar liberalleşmenin ekonomide yarattığı tahribatın etkisiyle siyasette otoriterliği ekonomide de milli iktisadi merkeze almaya yöneldi (Toprak, 2023, s. 2-7).

Osmanlı ekonomisi yapısal karakteri gereğince tarımcı, özel mülkiyetin çok sınırlı olduğu, sermaye birikiminin pek de mümkün olmadığı, ortaçağ ekonomisi özellikleri göstermektedir. Ülgener’in (1951, s. 45) ifadesi ile ortaçağın hayat anlayışı “manasını ve hedefini henüz maddeleşmemiş bir dünya görüşü etrafına sıralamakta bulur”. Osmanlı insanının yüzlerce yıllık içselleştirmiş olduğu zihniyet çalışma, hesap kitap tutma, rasyonel kar-zarar mantığından uzak, daha çok tüketimci ve gösterişçidir. Dolayısıyla imparatorluğun 19. yüzyıldaki büyük değişim ve dönüşümlere uğramış olması devletli üst tabakada, bürokraside ve münevverlerde yeni dünyaya adapte olma tartışmaları yaratsa da geniş halk kesiminin bu olan bitenden haberi olmamıştır. Temel yapısal durumun değişmesi yönündeki çabaların ortaya çıktığı 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın ilk çeyreği ise çok küçük bir üst tabakanın aralarındaki bir müzakere gibidir. İlk etapta Batı’ya iktisadi olarak açılma ve kapitalizmle bütünleşmenin sert yüzü hissedilmiş, çok cılız yerli üretim ve yerli sermaye yok olma noktasına gelmiştir. Tanzimat reformları ile de avantajları daha da artan gayrimüslimler dışında ayan, eşraf, ağa gibi feodal ya da ekonomik ve siyasal krizden beslenenler memnun olmuştur. İşte tüm bu gelişmelerin sonuçlarının somut görünümleri (Duyun-u Umumiye) 1910’lu yıllarla birlikte iktisadi alanda Türk+Müslüman bir yerlilik söylemine yerini bırakmaya başlamıştır. Osmanlı ekonomisinin takip etmesi gereken yöntemlere dair tartışmalar 19. yüzyılın ikinci yarısında zaten başlamıştı. Bu süreçte Ziya Paşa, Ali Suavi, Namık Kemal, Ahmed Mithad, Mehmed Murad (Mizancı), Yusuf Akçura, Tekin Alp gibi aydınlar milli iktisadın öncüleri ya da savunucuları olarak ortaya çıktılar.

2. Ziya Gökalp'in Ahlak ve İktisat Anlayışı

İttihat Terakki'nin liberal politikaları terk edişi Balkan Savaşları sonrasına tekabül etmekle birlikte bireysel girişimden vazgeçilmiş değildi. Batı kapitalizminin liberal formüllerine olan mesafe uzamış, devletçi kapitalist modellere yakınsama işaretleri artmıştı. Batı'da iktisat literatüründe sosyalizmden kendisini ayırtmış bir formül olarak solidarizm, dönemin bireyci liberalizm eleştirisi yapan aydınları tarafından olumlu karşılanmış ve bir tür devlet müdahaleciliği biçiminde de karşılık bulmuştur (Toprak, 2023). Söz konusu karşılık bulma ile ilgili en başarılı adaptasyonu başaran ve devletin kontrolünde bir modern kapitalist iktisadi alan kurmayı deneyen Ziya Gökalp olmuştur. Ziya Gökalp'in genel sosyolojik kavram ve kategorilerinin burada yeniden ve ayrıntılı olarak ele alınması bu çalışmanın sınırlarını bir hayli açacağından iktisadi görüşleri içerisinde kalmaya özen göstermek daha doğrudur. Gökalp, sosyolojisinde Fransız sosyolog E. Durkheim'in etkisi altındadır ve özellikle onun *Toplumsal İşbölümü* eseri ekonomik görüşlerinde daha etkilidir. Durkheim'in toplum kuramındaki toplumculuğu, dayanışmaya ve yeni bir ahlak kurmaya dair çabaları Gökalp'i büyük oranda etkilemiştir. Gökalp de Osmanlı son döneminin kaotik işleyişine, devletin ve toplumun dağılmaya doğru gidişine çözüm aramıştır.

Ziya Gökalp için ahlak aynı Durkheim'de olduğu üzere merkezi bir yerdedir. Kısa da olsa Durkheim'in ahlaka bakışına değinerek ilerlediğimizde, Gökalp sosyolojisinde Durkheim'in önemi daha iyi anlaşılacaktır. Durkheim bir ahlak inşa edebilmek ve modern toplumların içinde bulunduğu krizi sonlandırabilmek için ahlaki normların önemini vurgulayarak ilk toplumlardan modern toplumlara kadar ahlak analizi yapar. Toplumsal İşbölümü çalışmasında Durkheim; ahlak olgularının pozitif bilim yöntemleriyle incelenmesini hedefler ve ahlaki bilimden çıkarmak istemiyoruz; ahlakın bilimini yapmak istiyoruz, ahlaki olguları da, başka olgular gibi ele alabiliriz der. Öyleyse Durkheim'e göre ahlaki olguları gözlemlemek, betimlemek, sınıflandırmak ve onları açıklayan yasaları araştırmak olanaklıdır (Durkheim, 2006, s. 55) ve ona göre ahlaklı davranmak demek belli bir norma göre davranmak demektir. Ahlak demek Durkheim için görev demektir ve ahlak davranışı belirleyen kurallar sistemidir (Durkheim, 2004, s. 38). Durkheim'e göre ahlak davranışlarımızı belirleyen bir kurallar sistemi olduğuna göre sosyolojik olarak toplumsal olanın doğasını, toplumsal ilişkileri, bir arada yaşamının nasıl mümkün olduğunu da açıklayabiliriz. Buradan da anlaşılacağı gibi Durkheim'e göre ahlak yinelemek gerekirse sosyal bir olgudur ve böyle ise sosyolojik incelemenin ve araştırmanın konusu olabilir. Ahlakın; kuralları, gruplara bağlılığı ve iradi kısıtlayıcılığı içerdiğini ifade eden Durkheim'e göre ilk etapta bu kuralların bir otoritesinin olması gerekir ki ahlak insan eylemlerine yol gösterebilsin. Ayrıca ahlak kuralları bir toplumun enerjisini yönlendireceği "arzulanır" hedefleri de belirler. Sonuç olarak Durkheim'e göre ahlakın kaynağı toplumdur (Durdu, 2023, s. 171-173). Gökalp, *Ahlak İctimai Midir?* başlıklı yazısında ahlakın kaideleri olduğunu ve bunların da mecburiyet (yükümlülük/sorumluluk) ve cazibiyet (arzu edilebilirlik) olarak sıralanabileceğini ifade eder. İki ilke de ele alındığında Durkheim'ci perspektifte olduğumuz anlaşılır. Gökalp için de ahlak kökeni itibarıyla bireysel değil, toplumsaldır. Ayrıca ahlaki kurallar toplumsal zorlamalar içerir. Ahlaki kurallara uymazsak toplum bizi ayıplar/kınar, uyma durumunda ise takdir eder. Yine ahlaki kurallar bizi zorlamakla birlikte biz o kuralların zorunlu olduğunu hissetmeyiz, o davranışların faziletli olduğunu düşündüğümüz için öyle davranırız. Ahlaki kurallar Gökalp'e göre bireysel arzulara ters özellikler taşıdığı için fedakarlık esasına dayanır, o halde ahlakın gayesi insanın kendi nefsi olamaz. Fertten daha yüksek gayesi olan bir şey olarak ahlak Gökalp için cemiyette vücut bulacaktır. Cemiyet, bireyin tüm fedakarlıkları yapması gereken bir yapıdır ve cemiyet bir insana kültür verir ki kültür de bireysel değil toplumsaldır. (Gökalp, 1981, s. 147-150). Görüldüğü üzere Gökalp ahlak kavramına büyük bir misyon yükler ve beraberinde getireceği kolektif bilinç ve dayanışma ruhu ile de amaçlanan ideallere (mekfure) varılabileceğini düşünür.

Ziya Gökalp, sosyolojisinde Fransız geleneğini takip etmekle birlikte özellikle devlet ve ekonomi ile ilgili konularda Alman geleneğine de ilgi duymuştur. Dönemin Almanya'sının devletçi, kültürel ve iktisadi birlik temalı modernleşme hareketleri Gökalp gibi liberalizmin dezavantajlarını gören aydınlarca daha doğru görünmüştür. Alman modelinin öncelikli olarak

“toplum” temelli anlayışı, Gökalp’in fert yok cemiyet var ilkesi ile örtüşüyordu. Dönemin ön planda olan Alman iktisatçılarından olan Friedrich List, Karl Bücher ve iktisadi gelişim aşamaları Gökalp’i etkilemiş, Gökalp de Bücher’in üçlü “aile iktisadı”, “şehir iktisadı” ve “milli iktisat” aşamalarına işaret etmiştir (Toprak,2023). Gökalp’in ifadesinde milli iktisat: “kavimlerin ma'ruz bulunduğu "iktisadi tekâmül" ün tabii ve zaruri olarak vasıl olduğu bir safha (Phase)'dan, tabir-i âharla iktisadi hayatın bir "enmûzec"inden ibarettir” (Gökalp, 1981, s. 78). Bu şartlar altında milli iktisat pratikte nasıl hayata geçecek? sorusu kritiktir. Gökalp’e göre temel sorun Osmanlıda artık ortak bir kanaatler, değerler, ahlak ve dayanışmanın olmaması idi. Burada doğrudan Durkheim’e giderek toplumsal yapımızdaki parçalanmanın, gayrimüslimlerin artan güç ve etkinliğinin, Müslüman olup da devletten ayrışanların 1908 sonrasındaki tercih ve uygulamalarına atf yapan Gökalp, çareyi Türk kimliği etrafında, yeni bir ahlak ve yeni bir dayanışma inşa ederek sağlamayı hedefler. Bu yeni ahlak da milli ahlakıdır. *Türkçülüğün Esasları* metninde vatani ahlakın yüksek olması milli tesanüdün (dayanışma) temelidir der ve vatan kavramının da yalnızca üzerinde durduğumuz toprak parçası olmadığını ifade eder. Vatan demek milli hars demektir ve o nedenle de kutsaldır. Yapılması gerekli olan şey milli kültürü yükseltmektir ki bu görev aydınların işidir. Aydınların çabası ile vatani ahlakı, medeni ahlakı ve mesleki ahlakı da yükseltmek gerekir diyen Gökalp burada da Durkheim’ci yönünü yeniden gösterir. İktisadi görüşlerine yerleştiği meslek ahlakının da başarması gereken şey toplumsal işbölümünü (taksim-i a’mal) bir toplumda yerleştirebilmektir. Kimisi mühendis, kimisi doktor, avukat, asker, çiftçi olacaktır ki yaptıkları hizmetler karşılıklı ihtiyaçları giderebilsin. İşte Gökalp’e göre bu tam da dayanışma örneğidir. Dayanışmayı sağlıklı ve verimli işletebilmek için kolektif bilince sahip, her mesleğin kendine has ahlakının kurulması gerekir (Gökalp, 2022). Gökalp Türk kültürüne ve toplumsal yapısına da göndermeler yapar ve Türklerde mesleki başarının ve ahlakın çok önemli olduğunu belirtir. Gökalp, iktisadi meslekleri ahilik ile bağlantılı olarak ele alır ve ahiliğin meslekleri “fütüvvet” (alçakgönüllülük, dünya malına önem vermeme) temeline göre zaviyeler halinde örgütlediğini, Osmanlının da loncalarını bu geleneğe göre kurduğunu söyler. Mesleki örgütler yani korporasyonları çağa uygun bir biçimde yeniden örgütlemek isteyen Gökalp, Durkheim’in Toplumsal İşbölümü eserini takip eder. Tüm mesleklerin korporasyonlar şeklinde örgütlenmesi, katib-i umumiler tarafından yönetilmesi ve korporasyonların delegelerinden oluşan bir “iş borsası” kurulu gerekir. Ayrıca Gökalp’e göre bu örgütlenme yerel düzey ile de sınırlı kalmamalı, ulusal düzeye doğru genişletilmelidir. Yerelden ulusala doğru gerçekleşen örgütlenme ile bir ülkede tüm mesleki zümreler birleşirler ve adeta bir ordu gibi olurlar. Gökalp düşüncesinde korporatif örgütlenme, meslek ahlakı adına yaptırımlar getirerek ülkedeki boşluğu giderecek (Parla, 1993, s. 121-125) ve zamanla modern bir toplumdaki işbölümü de dayanışma temelli bir biçimde hayata geçirilebilecektir. Gökalp öz itibarıyla dayanışmacı bir toplum anlayışına sahip olmasının da etkisi ile sınıf çatışmasına negatif bakmaktadır. Sınıflara ve sınıf çatışmasına karşı duyduğu endişe Durkheim’e benzer. Belki de bu arka planın da etkisi halk arasında karşılıklı bir işbirliğini geliştirecek olan meslek birliklerine onu yöneltmiştir. Sınıflar, Gökalp için bir tüketim grupları gibi olduğundan dolayı farklı sınıflar arasındaki tüketim farklılıkları toplumsal adalete uygun düşmüyordu. Meslek birlikleri aynı işte çalışan kişilerden oluşacağı için aynı Durkheim’in öngörüsü gibi toplumsal gelişmeye de hizmet edecektir (Heyd, 1979, s. 168).

3. İktisadi Alanın Modernleşmesi

Gökalp, ana fikir olarak devleti kurtarmak isteyen, bunu başarabilmek için de modernleşmenin gerekli olduğunu düşünen bir kişi olarak yazmış, üretmiş ve çalışmıştır. Ona göre iktisadi alanda da yapılan pek çok yanlış milli iktisat ile çelişmektedir. “...Özellikle Tanzimat’tan sonra bütün eski usuller zir ü zeber edilmiş. Muasırlaşacağız diye kendi sistemimizden uzaklaştık ve fakat tahayyül ettiğimiz gayeye yaklaşamadık. Halbuki şe’niyyet-i iktisadiyyemizde sistemimize göre ıslahat yapmış olsaydık böyle olmazdı” (Gökalp, 1981, s. 86) ifadeleri döneme dair iktisadi eleştirilerinin genel ruhunu yansıtır. Ona göre çare Tanzimat’tan beri takip edilen yolu terk etmekten geçer. İngilizlerin iktisadi alana dair kuramlarının bizi şaşırttığını ifade eden Gökalp, devletin fabrika kuramayacağına, milli sanayiye

geliştiremeyeceğine, korumacılık karşıtı ifadelerle çatar (Tolga, 1949, s. 25). Gökalp'e göre İngiliz sisteminin kuramları milli hayatımıza uymamıştır. Bunun nedenleri ise İngilizlerin ülke topraklarının yapısının bizimkinden farklı olmasından kaynaklanır. İngiltere'deki yapısal farklılıklar orada hükümetin teşvikine gerek duyulmayacak bir ortama yol açmış iken bizde durum tersidir. Bizde bireysel girişim zayıftır ve şirket kurma becerisi de yoktur. Büyük sanayi ise hiç bilinmemektedir. Özetle Gökalp'e göre Türklere hükümet rehberlik etmezse iktisadi hayatta tek bir adım atılamaz. Hükümetin de elini kolunu bağlayan kapitülasyonlara işaret eden Gökalp kesin bir dille şunu öneriyor: "Türkiye'de büyük sanayinin teşekkülüne şiddetle ihtiyaç vardır". Ülkede bunun başarılabilmesi ise ona göre bireyler ya da şirketler ile mümkün değildir. Hükümet, vilayet şuraları ve belediyeler aracılığıyla her türlü sanayi kurulabilir. Büyük fabrikalar kurulması gerektiğini ifade eden Gökalp, iktisadi bir misak-ı milli önerir. Kurtuluş Savaşı yıllarında yazdığı anlaşılan "*İktisadi Mucize*" makalesinde Büyük Millet Meclisi aracılığıyla iktisadi bir mucizeye tanık olacağımızı iddia eder (Gökalp, 1982, s. 163-165).

Gökalp'in iktisadi alandaki mucizenin gerçekleştirilebilirliğine olan inancı özellikle İttihat Terakki'nin ülkenin kontrolünü ele aldığı dönemdeki milli iktisat anlayışına dayanır. Ekonomik alanın yabancılarda oluşuna dair tespitleri hatırlarsak Gökalp ve milli iktisat söyleminin merkezini Müslüman-Türk birleşimli yeni yapı kurmak olduğu da bir kez daha anlaşılacaktır. Burada aranan ve bulunamayan çok önemli ve merkezi bir eksiklik karşımıza çıkıyor: burjuvazi. Aslında Meşrutiyetten beri girişimci arayışı olmakla birlikte aranan girişimcinin adı bir türlü konmuyor; orta sınıf, esnaf gibi kategoriler tercih ediliyordu. Gökalp bile genel olarak "esnaf" kavramını tercih ediyordu. Esnaf, Arapça sınıf kavramının çoğuluydu ve belki de daha yerli görüldüğü için tercih ediliyordu. Burjuvazi kavramını daha ziyade Yusuf Akçura kullanmış ve yaygınlaştırmıştır. Akçura'ya göre Osmanlı imparatorluğunu ancak ve ancak Türk burjuvazisinin doğuşu kurtarabilirdi (Toprak, 2023, s. 67-69). Gökalp ise incelemelerinde Avrupa ile bizim aramızdaki farklılıklara temas ederek orada sınıfların ikiye ayrıldığını (burjuvazi-proletarya) belirtir. Türkiye'de ise sosyal sınıflar dört tanedir; feodal reisler, küçük burjuvalar, teşkilatsız ameleler ve fellahlar (serfler). Gökalp söz konusu sınıflara dair bilgi verirken burjuva için de şunları söylüyor: "...bizde ne şuurlu bir burjuva sınıfı, ne de şuurlu bir amele sınıfı mevcuttur. Binaenaleyh, Türkiye'de amele sınıfının burjuva sınıfı aleyhine kıyam etmesi zamanı henüz gelmemiştir. Burjuva sınıfının tarihi iki rolü vardır ki, bunlar henüz memleketimizde icra olunmamıştır. Bunların birincisi feodalizme nihayet vermek, ikincisi, milli bir sanayi yaratmaktır" (Gökalp, 1977, s. 27). Gökalp, görüldüğü gibi burjuvanın Avrupa'daki temel misyonunu bilmekte ve başarılarını tasvip etmektedir. Ancak konu bize geldiğinde yapısal farklılıklar olduğunu, henüz Avrupa aşamasında olmadığımızı belirtir. Ancak milli iktisat merkezli düşünürlerin Türk ve Müslüman profilli bir burjuvazi oluşturmak isteğini ve böylesi bir sınıfa duyulan ihtiyacı da düşündüğümüzde Gökalp ne diyor? Gökalp'in "*Teşkilatçılar*" başlıklı meçhul filozof ile kurduğu diyalogda bu sorunun cevabını bulabiliriz. Avrupa sermayesinden ve uzmanlardan yararlanabiliriz. Bizde de az çok sermaye ve uzman vardır. O halde neden biz de iktisadi hayatta büyük bir başarı elde edemiyoruz. Meçhul filozofa sorulan soruya şöyle cevap gelir: iktisadi başarının sırrı bu saydığımız şeyler değildir. Tabiat, sermaye ve emek temelde yeterlidir diyen iktisat kitaplarına dördüncü bir unsur daha eklenmelidir; "teşkilatçılar". İktisat sahasında buna "müteşebbisler" adı verilir. Gökalp metnin devamında bizde üç unsurun belli miktarda olduğunu ancak müteşebbislerimizin çok az olduğunu belirtir ki bizi geri bırakan da ona göre bu eksikliklerdir (Gökalp, 1980, s. 111-112). Gökalp, girişimci bir sınıfın gerekliliğini ifade etmekle birlikte bu sınıf gelecekte ülkemizde ortaya çıktığında Avrupa'daki gibi devrimci sonuçlar üretmesini ise istemez. Durkheim çizgisindeki denge, uyum, düzen, kontrollü değişim anlayışının da bir uzantısı olarak liberal olmayan, ancak kapitalist bir model ile konuyu bağlar. Birazdan ele alacağımız korporatizmi de bu anlamda düşünmek gerekir. Batı dünyasında devrimci bir güç haline gelerek sadece iktisadi sistemi değil tüm yaşam alanlarını kontrol eden ve kendi sınıfsal çıkarlarına göre düzenleyen bir burjuvazi özlemi duymayan Gökalp, devletin çatısındaki kontrolcü ve yüzlerce yıllık geleneğe de dayanarak devletçi bir model ile kendisi için sınıflaşmamış bir burjuvayı uygun bulur.

4. Gökalp'in İktisat Yolu: Korporatizm

Türkiye'nin toplumsal yapı ve sisteminde halk merkezi bir yerde olmamıştır. Özellikle halk üzerine düşünme, halkın etkinliği, halkın sisteme katılımı devlet ve bürokratlar açısından ön planda olmamıştır. Geleneksel anlamda halkın önemi İslam dininin gerekleri etrafında yorumlanır, halk devlet açısından korunup kollanması gereken bir emanet, adaletle davranılması gereken bir kullar topluluğudur. Bu genel fotoğraf modernleşme hareketlerinin ilk aşamalarında da pek değişmedi. Halka dair aydınların ilgisi 1910'lu yıllar sonrasında başladı. Toprak'ın (2013, s. 166) da belirttiği gibi Osmanlıcada da halk sözcüğü vardı, ancak farklı bir anlamda kullanılıyordu ve sözcükler hep yaratılış ile ilintiliydi (hilkat, mahluk, halik, halak vb.). II. Meşrutiyet sonrası ise kelimenin tarihi sosyoloji ile birlikte değişti ve yeni bir anlama da kavuştu: cemiyet. Halk demek cemiyet anlamına gelmeye, ahaliden farklı bir içerikle donanmaya başladı. Artık halk "kul" olmaktan vatandaş olmaya doğru giden yola girmiş bulunmaktaydı. Tarihsel açıdan ise 1912 Balkan Savaşı yenilgisi dönemin hakim gücü olan İttihat Terakki'de önemli değişimlere de yol açtı ki onlardan birisi de milliyetçiliğe ilave olarak halkçılıktır. Ziya Gökalp gibi dönemin milli kimlik etrafında bir bütünleşme arayan sentezci düşünürü de halka doğru akımının önemli bir figürü oldu. Dönemin halkçılık akımındaki öncüleri konumunda olan Yusuf Akçura ve Rusya'dan göç eden Hüseyinzade Ali gibi milliyetçiler, II. Meşrutiyet döneminin Türk Yurdu, Genç Kalemler, Yeni Felsefe Mecmuası ve Halka Doğru dergileri de halkçılık hareketini desteklediler (Kaçmazoğlu, 2003, s. 167-168). Halkçılığın yaygınlaşması ve halkın siyasal alana doğru uzanan yolculuğunda kuşkusuz ki dış dünyadaki gelişmeler unutulmamalıdır. Batı dünyasında yaşanan büyük dönüşüm ve devrimci süreçler sonunda egemenliğin kaynağı haline gelen millet/ulus kavramı da aslen halka referans verir. Fransız Devrimi sonrasında milliyetçilik ile birlikte halkçılık da beslenme kanalları bulmuştur.

Ziya Gökalp de halka dair görüşleri ile Cumhuriyet'e de etki etmiş bir düşünür olarak karşımıza çıkıyor (Toprak, 2013, s. 169). "Irklar Arasında Müsavilik" başlıklı yazısında demokrasi kelimesinin karşılığı olarak halkçılığı kullandığını ifade eder. Ona göre "halkçılık en asri mütekamil mahiyette bulunan bir hükümet tarzıdır" (Gökalp, 1980, s. 53-54). Gökalp, halk kavramının içeriğini bir taraftan da eşitlik bağlamına oturtmuş ve halkçılık ile var olan eşitsizliklerin ortadan kaldırılmasını da hedeflemiştir. Kavramın iktisadi anlamına doğru ilerlediğimizde ise karşımıza cemaatten cemiyete doğru değişmesi ve dönüşmesi beklenen bir halk da çıkar. Gökalp, halkı aydınlar tarafından aydınlatılması gereken bir kitle olarak görür. Türkçülüğün Esasları'nda halka doğru gitmek ne demektir? sorusunu sorar. soruya verdiği cevaba göre, güzideler olarak adlandırdığı aydınlar halka gidecektir ve halka evrenselin yani medeniyetin bilgisini götüreceklerdir. Halkta hars/kültür olmakla birlikte medeniyet bilgisi olmadığı için eksik olan bilgiyi aydınlar giderecek ve böylece millileşmek mümkün olabilecektir (Gökalp, 2022). Millileşmek başarılıdıktan sonra dayanışma ve ilerleme de beraberinde gelecektir. Gökalp, tüm bu arka planın üzerine iktisadi olarak en iyi yolun hangisi olduğunu arar. Bir yandan bireyci liberalizmden uzak kalmak ister, öte yandan sosyalist alternatifin de Türk toplumuna ve kültürüne uymadığını belirtir. Ayrıca biliyoruz ki Gökalp ani ve sert bir değişme yanlısı olmayıp bir tür eklektik anlayışa sahiptir. Sonuç olarak devletçi, kapitalist, Batı tipi bir sistemi doğru bulur. Yaşadığı dönemin tezleri ve alternatiflerini de göz önünde bulundurduğumuzda solidarist korporatizmin en makul tercih olduğunu ifade eder.

Gökalp'in benimsediği korporatizm, özel mülkiyet ve girişimin önceliğine dayanan kapitalist üretim tarzının egemen olduğu bir toplum ve bir dizi kuruma işaret eder. Anti-sosyalist ve anti Marksist olduğu gibi aynı zamanda anti-liberaldir. Sistem tüm bu özellikleri bir yana kapitalisttir. Korporatizm, kapitalizm ile sosyalizm arasında bir üçüncü yol ya da sentez de değildir. Tekelci kapitalizmin yeni rasyoneli olarak liberalizmin yerine ortaya çıkarılmıştır. Korporatizm daha çok gecikmiş kapitalizmlerde ortaya çıkan bir modeldir. Devlet kapitalizminin neo-merkantilist politikalarının koruması altında, emek gücünün denetlendiği, aynı zamanda özel sermaye birikiminin hızlanmasına da yardımcı olan bir sistem olarak korporatizm; işçi sınıfı ile kendisini tehdit altında hisseden tekeli sermaye arasındaki sınıfsal kutuplaşmayı kontrol altına

alabilen bir özellik gösterir (Parla, 1993, s. 91). Korporatist anlayışın Gökalp'e neden cazip görüldüğü de aslında bellidir. Gökalp, daha önce de ifade ettiğimiz üzere bizde Batıdaki gibi sınıfların olmadığını, müteşebbis bir sınıfın eksik olduğunu, ancak sermaye birikimine, sanayileşmeye de ihtiyacımız olduğunu tespit etmiştir. O halde korporatist sistem büyük oranda onun hassasiyetlerini karşılıyor demektir. Korporatizm ile birlikte özel girişimcilik desteklenecek olmakla birlikte devlet her daim bir patron gibi yukarıda olan biteni kontrol edecek, olası gerilim ve çatışma alanını da baştan yok etmiş olacaktır. Ayrıca devletçi kapitalizm de Gökalp'e milli iktisat yolunda en makul yol olarak görünmüş, bir tür sınıfsız kapitalist yol ile modern ve sanayileşmiş milletler arasına girebileceğimiz kanaatine varmıştır.

Gökalp'in iktisadi alana dair görüşlerinde korporatizm dayanışma ile birlikte yürür. Durkheim'den alarak kullandığı solidarizm ona göre "ictimai halkçılık"tır. Solidarizm ile amaçladığı şey iktisadi sınıfların ortadan kaldırılması idi (Toprak, 2013, s. 295) ya da daha doğru söylemek gerekirse iktisadi sınıfların çatışmasına gidebilecek bir yola girmeden kapitalistleşmenin yöntemi idi. Batı iktisat ve sosyoloji literatürünü de takip eden bir sosyolog olarak Gökalp artı değer, işbölümü gibi kavramları da kullanır. *İktisada Doğru* makalesi bu anlamda bahse değerlidir. Makalede öncelikle bir milletin ihtiyaçlarının yalnızca manevi olmadığını, maddi de olduğunu ifade ederek ekonominin önemini ifade eder ve iktisadın da buradan ortaya çıktığını belirtir. Gökalp'e göre toplumumuzda iktisadi hayat gelişmediği için büyük alimler, sanatkarlar ve filozoflar da yetişmemiştir. Fikir hayatı ile ilgilenenler de genelde memurlardır. Dolayısıyla, temel işi olmayan işlerle uğraşan, bir tür moda gibi iktisatla ilgilenenlerle gelişimin iktisadi olarak mümkün olmadığını da ifade eden Gökalp, Durkheim'e yeniden gider ve "bir memlekette iktisadi hayat ne kadar yüksek ise taksimi amal de o derece derindir" der. Buradan da anlıyoruz ki Gökalp, bilim, sanat ve felsefedeki uzmanlıkların ortaya çıkışı ile işbölümü arasında ilişki kurmaktadır. İktisada önem verilirse hem maddi refah hem de yüksek faaliyetler ortaya çıkacak, gelecekteki toplum uzmanlardan oluşacaktır/oluşmalıdır (Gökalp, 1982). Gökalp bir yandan da modernleşme yolundaki cemaatten cemiyete doğru bir dönüşüm geçiren ve aynı zamanda geçirmesi gereken bir yapının ulaşacağı yolun güzergahını da kendi fikirleri, sosyolojisi içerisinde tarif etmiştir. Bu yapıda devlet; pasif olmayan, müdahaleci, düzenleyici merkezi bir kurumdur. Devletin etkinliği hayatın tüm alanları gibi iktisadi alanın dizaynı ve düzeni için de geçerlidir.

Gökalp için modern bir iktisadi alanın kuruluşu açısından devletin önemi açıktır: modern devlet büyük sanayiye sahip devlettir. Türkiye de milli sanayiye sahip olmalı, bu sanayi için Avrupa'dan ileri teknoloji ithal etmelidir. Gökalp ayrıca bireysel teşebbüsün gelişmesini beklemeyeceğimizi belirtir ki ona göre Türkler zaten devletçidirler. Her yenilik ve ilerlemenin başlamasını devletten beklerler. İnkılapları da devlet yapar. Devletin iktisadi devlet olması gerektiğini ifade ederek büyük bir şirket gibi görür. Bu işleyiş başarılı olursa "vatanımızda spekülâtörlerden mürekkep, yeni bir münkir sınıfının teşekkülüne de mani olmuş olur" (Gökalp 1982, s. 170-171). Net bir biçimde kapitalizmin bireyci-liberal tonu ile arasındaki mesafeyi gösteren ifadeleri ile Gökalp devletçi bir kapitalizmi bize en uygun model olarak tercih eder.

Sonuç ve Öneriler

Ziya Gökalp, Osmanlı son dönemi modernleşme tartışmaları içerisinde sosyolojik görüşleri ile etkili bir figürdür. Gökalp'in Durkheim'in basit bir takipçisi olmadığı, onun sosyolojisini yerlileştirdiği söylenebilir. Bu çalışma özelinde iktisadi anlamda Gökalp, Tanzimat döneminde tercih edilen liberal kapitalist tonlu modeli eleştirir. Gökalp'in önerisi; korumacı, devletçi, kapitalizmden çıkmayan milli bir iktisadi alan kurmaktır. Gökalp'in görüşlerinin genel olarak yaşadığı dönemin aydınlarının pek çoğunda hakim olduğunu, hükümeti kontrol eden İttihat Terakki'nin de bu yönde adımlar attığını bilinmektedir. Dönemin iktisat ruhunda bir yandan Müslüman-Türk müteşebbis geliştirilmek istenmekte, ancak bu kesimlerin kendi sınıfsallığına doğru yol almaları da engellenmek istenmektedir. Nitekim, 20. yüzyılın başlarında, iktisadi alanı kapitalist yapıya uygun bir biçimde kurmak isteyen devletin kaygısı "ulusal" girişimcilerden oluşan bir sınıf inşa etmektir. İttihat Terakki iktidarı ile başlayan, Cumhuriyet dönemi ile de devam

eden anlayışa göre milli bir burjuvazi istenmekle birlikte bu burjuvanın devletle çatışmadan, devlet ile kendi "sınıf"sal çıkarları gereğince mücadeleye girmeden iktisadi faaliyetlerini yürütmesi beklenmektedir. Devlete bağlı ve bağımlı, devlete itaat eden, yabancı sermayenin işbirlikçisi olmadan, yerli bir zümre olarak kalması beklenen burjuvazinin, devletin kurucu merkezi tarafından Batı modernliğindeki gibi egemenliğin merkezine yerleşmesinin önüne geçilmek istenmiştir. Bu istek hem Osmanlı hem de Cumhuriyet modernliğinin yapı değişimine bakışındaki paralellığı gösterir. Yapı, hakim model olan kapitalizme dönüştürülmek istenmekte, ancak değişimin kontrollü, egemenlik ilişkilerini bozmadan yani statüko içerisinde olması öngörülmektedir (Durdu, 2018, s. 133). Ziya Gökalp de iktisadi alana dair fikir, görüş ve çizdiği yol ile hem Osmanlı son dönem milli iktisat politikalarına hem de Cumhuriyet'in özellikle kuruluş yıllarındaki yapılaşmasına önemli etkilerde bulunmuştur. Cumhuriyet tarihinin iktisat politikaları tesadüfi olmayacak bir biçimde Gökalp izleri taşır. Geline noktada Türkiye'de Batı Avrupa tarihsel-toplumsal şartlarının da sonucunda ortaya çıkan, devrimci, kendi rasyonalitesi ve sınıfsal çıkarları yönünde yapılaşmış bir burjuva yoktur. Batı tipi bir burjuvanın gelişip yerleşebileceği bir ekonomik ve siyasal ortamın da olmaması bir yana devletin yönetici kesimleri kontrolden çıkabilecek bir burjuvazi de istememişler, devlet vesayetinde bir ekonomik modernliği yeterli görmüşlerdir.

Kaynakça

- Durdu, Z. (2018), *Türkiye'de Modern Düşünce ve Toplumsal Yapı*, İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Durdu, Zafer (2023), *Sosyolojide Temel Kavramlar ve Kurucu Fikirler*, 4. Baskı, Ankara: Detay Yayınları.
- Durkheim, E., (2004) *Ahlak Eğitimi*, Çev: O. Adanır, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
- Durkheim, E., (2006) *Toplumsal İşbölümü*, Çev: Ö. Ozankaya, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Gökalp, Ziya (1977), *Makaleler IV*, Haz: F. Ragıp Tuncor, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Ziya (1980), *Makaleler IX*, Haz: Ş. Beysanoğlu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Ziya (2022), *Türkçülüğün Esasları*, 13. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Ziya, (1981), *Makaleler VIII*, Ankara: Altuğ Matbaası.
- Gökalp, Ziya, (1982), *Makaleler VII*, Haz. S. Hayri Bolay, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Heyd, Uriel, (1979), *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Çev: K. Günay, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İnalçık, Halil, (2009), *Devlet-İ Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, 2. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalçık, Halil, (2010), *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, 15. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kaçmazoğlu, H. Bayram, (2003), *Türk Sosyoloji Tarihi, II. Meşrutiyetten Cumhuriyete*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Kılınçoğlu, Deniz T. (2023), *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisat ve Kapitalizm*, Çev. O. Gayretli, Ankara: Heretik Yayınları.
- Parla, Taha, (1993), *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Tolga, Osman, (1949), *Ziya Gökalp ve İktisadi Fikirleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, DOI:10.26650/AB/SS10.2022.060.

Toprak, Zafer, (2013), *Türkiye’de Popülizm, 1908-1923*, İstanbul: Doğan Kitap.

Toprak, Zafer, (2023), *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, 2. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi’nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

ARAŞTIRMACILARIN MAKALEYE KATKI ORANI BEYANI

1. yazar katkı oranı : %100